

Kultovi i religiozna vjerovanja u antici na području Peći (Pejë) na Kosovu

Naser Ferri
Priština (Prishtinë)

Dardance spominju u svojim djelima već u VII stoljeću prije naše ere antički izvorni pisci Alkman, Hekatej iz Mileta i Pseudo Skilaks, a Dardanija kao kraljevstvo spominje se od IV stoljeća prije naše ere.¹ Arheološki nalazi iz takozvanoga “kneževskoga groba” otkrivenoga u humku iz Banje kraj Peći² (Banja e Pejës) svjedoče da je već u VI stoljeću prije naše ere postojalo razvijeno dardansko društvo, koje su predvodili prinčevi. U tomu su humku otkrivena dva groba. U muškom su nađeni dijelovi reprezentativnoga oružja i bojne opreme, a u ženskom su grobu nađeni dijelovi raskošnoga nakita od srebra i jantara, te keramičke posude.³

U knjizi *Ilirët* (Iliri) Karla Patscha (Karl Pač, 1865-1945) piše da su Dardanci bili najjača ilirska sila na kopnu dok su Ardijejci bili najveća pomorska sila među Ilirima.⁴

Prvi su susreti Dardanaca i Rimljana zapisani početkom III stoljeća prije naše ere i to kao povremeni vojni savezi za borbu protiv zajedničkoga neprijatelja Makedonije. Nakon rimskoga zaposjednuća, uspostave mira i stvaranja provincije Makedonije 167. godine prije naše ere dotadašnje se savezništvo pretvorilo u neprijateljstvo, tako da su u poslednja dva stoljeća stare ere u Dardaniji bili veliki ratovi od kojih je, prema svjedočanstvu antičkih pisaca, najbrutalniji i najkrvaviji bio *Bellum Dardanicum*, koji je od 75. do 73. godine prije naše ere, poduzeo konzul S. Kurion (*Scribonius Curio*) predvođeci 30.000 rimskih vojnika.

Zanimljivo je da se Kurion spominje kao prvi Rimljanin koji je izišao na Dunav.⁵

No i nakon Kurionova vojnoga prodora nastavljene su borbe da bi gotovo dvostoljetne rimsko-dardanske ratove završio Oktavijan August koji je kao pobjednik poslije bitke kraj Akcija, 31 godine, poslao legije koje je predvodio konzul M. Licinije Kras (*M. Licinius Crassus*) da osvoje područja sjeverno od Makedonije, da bi proširio granice Rimskoga Carstva do dunavskih obala, što je on i učinio vojničkim prodorom 29-28. godine stare ere, osvajajući tada i Dardansko Kraljevstvo.⁶ Područje bivšega Dardanskoga Kraljevstva je početkom naše ere ušlo u sastav novoosnovane provincije *Moesiae* (Mezije), da bi poslije podjele provincije koju je uspostavio car Domicijan 86. godine naše ere, dardanske zemlje ušle u sastav Gornje Mezije (*Moesia Superior*).⁷

Prije rimskoga osvojenja Dardanci su živjeli u utvrđenim naseobinama na vrhovima brda, ili u dolinama rijeka, uz putove, koji su povezivali evropski sjever s ilirskim primorjem i Grčkom. U predrimsko se doba spominje nekoliko dardanskih centara (na žalost, do sada arheološki nedokazanih) među kojima je, već u IV stoljeću prije naše ere bilo i naselja koja su imala svoje kovnice novca i kovala svoj novac.⁸

⁵ Petrović 2006, 9.

⁶ Millar 1981, 224.

⁷ Ferri 2001, 52.

⁸ Ovdje se radi o Damastionu kojega spominju antički pisci i čiji je novac iz IV stoljeća prije naše ere nađen u nekoliko primjeraka ali još uvijek nije potvrđeno gdje se on točno nalazio. Do sada se smatralo da se Damastion nalazio blizu Novog Brda (Novobërdë) na Kosovu ali je na temelju novijih iskopavanja moguće da se on nalazio na lokalitetu Kale-Krševica kod Bujanovca.

¹ Stipčević 1967, 39.

² Palavestra 1984, 58-60.

³ Arheološko blago 1995, 208.

⁴ Patsch 2004, 37.

Sl. 1. Žrtvenik posvećen Jupiteru nađen u Peći (Pejë)

Od svih današnjih naseobina na Kosovu samo je suvremeno naselje u Peći (alb. Pejë) nastalo, razvijalo se, i još uvijek postoji, na temeljima antičkoga nalazišta u Pečkomu Polju, koji se nalazi na nalazištu zvanom "Gradina" na lijevoj obali rijeke Lumi i Bardhë (Ljumi i Bard).

Na temelju značajki koje ima i arheoloških nalaza otkrivenih na njemu, može se zaključiti da ovo nalazište pripada prehistorijskim naseobinama - dardanskim gradinama ravničarskog tipa, koje je među rijetkim takvim naseljima nastavilo postojati i nekoliko stoljeća poslije rimskoga osvojenja.⁹

Do sada otkriveni epigrafski materijal daje dosta pouzdanih podataka, među kojima su imena i funkcije *decuriona* (članova *ordo decurionum* -municipalnoga vijeća, koje su činili rimski došljaci, bogati oslobođeni robovi i mjesni stanovnici).¹⁰ Ti, kao i drugi bitni podatci govore da je na području današnje Peći u antici postojalo veće naselje, veoma vjerojatno u rangu rimskoga municipija, čije se ime, nažalost nije sačuvalo na natpisnim spomenicima a u svezi s kojim je E. Čerškov dosta davno iznio pretpostavku da bi se

⁹ Čerškov 1969, 29.

¹⁰ Vulić 1931, 89. n. 204; Vulić 1933, n. 160; Vulić 1941-48, 51. n. 104.

Sl. 2. Dio žrtvenika posvećenog Jupiteru nađen u selu Veriq (Verić) kraj Istoka

možda moglo raditi o Ptolomejevu (oko 100. – 170. g. n. e.) Siparuntumu ili Siparuntonu.¹¹

Za proučavanje prošlosti ovoga područja pa i cijele Dardanije veoma su korisni arheološki nalazi otkriveni u rijetkim sustavnim iskopavanjima, ili kao slučajni nalazi na širem području današnje Peći odnosno na području antičkoga municipija.

Nažalost, prilično malo se zna o ovom području prije rimskoga osvojenja. Poslije zaposjednuća, Rimljani su i ovdje, kao i u druge djelove Carstva, donijeli novi (svoj) sustav uprave, kulturu, novi način života, svoje običaje i nametnuli i latinski kao službeni jezik.

Štovanje bogova rimskoga službenoga panteona

Osim spomenutih novina, Rimljani i njihovi pratitelji, donijeli su sa sobom i štovanje kultova božanstava rimskog državnoga panteona, od kojih je, bez dvojbe, isto kao u Rimu i u provincijama, najomiljeniji i najštovaniji bio vrhovni rimski bog Jupiter (Iuppiter).¹²

Na pečkom području Jupiterovo štovanje u antici posvjedočeno je na temelju epigrafskih spomenika koji su posvećeni ovom bogu izražene isključivo formulom IOM (u dativu: Iovi Optimo Maximo).

¹¹ Čerškov 1969, 48.

¹² De Ruggiero 1924-1946, 240.

Sl. 3. Dio spomenika posvećenog Merкуру iz sela Staradran (Staradrane) kraj Istoka

Dva ovakva epigrafska spomenika, iz prvoga stoljeća naše ere, nađena su u gradu (IOM; IOM/EXV; Sl. 1)¹³, te po jedan u selima Pograxhë-Pograđe (IOM/T AEL CEL/SINVS/DECLP)¹⁴ i Dresnik-Dresnik (IOM/T AEL C. . /SINVS/DECLP)¹⁵ kraj Kline, koji potječu iz drugoga stoljeća naše ere, i vjerojatno im je zajednički dedikant (M. Aelius Celsinus), a još je jedan dosta oštećeni spomenik posvećen Jupiteru nađen u selu Veriq-Verić (IOM/. . . /; Sl. 2)¹⁶ kraj Istoka.

Drugi po važnosti rimski bog, štovan na ovom području (sudeći na temelju broja nađenih spomenika) bio je bog trgovine i zaštitnik kockara, varalica i lopova Merkur (lat. Mercurius, grč. Ἑρμής).¹⁷ Bog Merkur se općenito jako malo pojavljuje na epigrafskim spomenicima a na pećkomu području njemu posvećeni spomenici nađeni su u selu Kosh kraj Kline (MERCVRIO/MVLPVVS/SEVERIAN. . . /LMP)¹⁸ te u selu Staradran (Stadardane) kraj Istoka (MERCVR.../. . . ALLATOR. . . / VLP VIAT. . . /; Sl. 3).¹⁹

Kultovi božanstava grčkoga panteona

Prema svemu sudeći kultovi grčkih bogova čiji su tragovi štovanja su otkriveni na pećkomu području ovdje dospjeli dosta rano, s rimskom voj-

¹³ Vulić 1931, 115. n. 279; Vulić 1934, n. 50; Mirdita 1981, 256. n. 261.

¹⁴ Vulić 1933, n. 160; Mirdita 1981, 274. n. 258.

¹⁵ Vulić 1931, 89. n. 204; Mirdita 1981, 256. n. 263.

¹⁶ Ferri 2007, 262.

¹⁷ Ferri 2005b, 381.

¹⁸ Vulić 1931, 112. n. 272; Mirdita 1981, 257. n. 268.

¹⁹ Ferri 2005b, 378-379.

Sl. 4. Žrtvenik iz Peći posvećen Eskulapu, Higiji i Telesporu

skom i njenim pratiteljima. Ovdje se radi o štovanju bogova kao što su: Aesculap (Aesculapius), Higija i Telespor.

Jedan žrtvenik posvećen tim božanstvima koji potječe iz 2. stoljeća naše ere nađen je u samom gradu Peći-Pejë (Sl. 4).²⁰

Inače Asclepius (grč. Ἀσκληπιός-Asclepius) je, prema Homeru, u staroj Grčkoj bio heroj, a prema Pindarevu (oko 518-446 godine prije naše ere) je pisanju on bio božanstvo medicine i liječenja,²¹ koji je liječio umirujućim pjesamama i različitim čudima²² pa se toliko bio osposobio

²⁰ Vulić 1931, 112. n. 274; Mirdita 1981, 257. n. 269; Ferri 2010, 1515.

²¹ Schmidt 2004, 52.

²² Curotto 1958, 187.

Sl. 5. Ploča sa prikazom Dionizova plesa nađena u sellu Vrellë (Vrelo) kraj Istoka

da je bio počeo i oživljavati pokojnike te ga je ra-srdeni Zeus ubio zato što je poremetio prirodnu ravnotežu rođenja i smrti. Prema mitologiji Aesculapios ili Asklepius nije bio sudionik dvanaest besmrtnih olimpskih bogova, budući da je na početku bio smrtni čovjek, koji je poslije diviniziran. Prema predaji, on je bio sin boga Apolona i svećenice ili nimfe Koronide.²³ U Rimskome Carstvu je štovani i pod imenom Asclepius ali i ka Aesculapius.²⁴

Higija (lat. Hygia, grč. Ὑγίεια) je bila Asklepijeva kći, koja je utjelovljavala tjelesno i duševno zdravlje i bila je stalno dio njegove pratnje. U Rimu su tu božicu štovali kao Salus²⁵ (lat. Salus -zdravlje) a pod tim se imenom spominje i u tekstu jednog spomenika nađenog na lokalitetu Timacum minus (selo Ravne kraj Knjaževca u današnjoj Srbiji).²⁶

Smatra se da od Asklepija i Higije potječu asclepiadi pa i Hipokrat (460.-377. p. n. e.), za koga se vjeruje da je odvojio liječništvo od čarobnjaštva i praznovjerja pa se zato smatra utemelji-

Sl. 6. Detalj ploče iz sela Vrellë (Vrelo) sa likom Pana koji svira u siringi prateći Dionizov ples

teljem znanstvenoga liječništva, jer je na kritički način primjenjivao iskustva grčkih i egipatskih liječnika. Prema predaji

Hipokrat se smatra sastaviteljem liječničke zakletve a pripisuje mu se i još 60 drugih djela iz oblasti liječništva sabranih u zbirku nazvanu *Corpus Hippocraticum*.²⁷

Zajedno s Asklepijem i Higijom, na natpisu spomenika nađenog u Peći spominje se i Telesforus. Inače Telesforus (lat. Telesporus, grč. Τηλεσφόρος), čije se ime nalazi i kao Telesphoros i Telesphorus je bio Asklepijev sin, koji je kao bog odmora, sna i izlječenja imao na sebi ogrtač i nosio frigijsku kapu na glavi te je stalno pratio svoju sestru Higiju. Prema mitologiji Telesfor je utjelovljavao bolest ali istovremeno i njezino izlječenje.

Smatra se da je štovanje Asklepijeva kulta nastalo oko stote godine naše ere u Pergamonu, a

²³ Srejović/Cermanović-Kuzmanović 1996, 56.

²⁴ Colonna 2003, 55-56. 153.

²⁵ Curotto 1958, 187.

²⁶ Vulić 1933, n. 142.

²⁷ Ferri 2010, 1517.

da su djelovi njegova kulta bili i štovanje božice Higije te Telesforovo štovanje koji su zajedno sa Asklepijevim kultom, preko Epidaura na ilirskoj jadranskoj obali od 2. stoljeća naše ere, prodrli na Balkan. Na području rimske Dardanije Asklepijevo štovanje epigrafski je posvjedočeno samo u Dukadinskoj ravnici odnosno na području današnjih gradova Peći (Pejë) (*AESCVLA/PIO/HYGIAE/TELES/PORO*)²⁸ i Prizrena (Prizren) (*AS/CLEPIO/TELES/PHORO HYGIAE/SO.../...*)²⁹ i u oba slučaja se radi o spomenicima posvećenim Asklepiju, Higiji i Telesforu (a u Prizrenu i drugim božanstvima).

Istoga odnosno grčkoga podrijetla bilo je i štovanje boga Dioniza (grč. Διόνυσος, lat. Bacchus), čiji je lik u reljefu nađeni na jednoj kamenoj ploči u selu Vrellë kraj Istoka nedaleko od Peći.³⁰ Radi se o ploči od mjesnoga kamena dimenzija: 51 x 45 x 18 cm, na kojoj je prikazano pet likova (Sl. 5). Središnji lik je bog Dioniz obučen u nebridu a na nogama ima obuvene čizme. S njegove lijeve strane je goli Satir iza čije lijeve noge proviruje glava zmijina glava a koji je je desnom rukom zagrlio Dioniza u razuzdanom plesu. Na istoj ploči, u donjemu lijevom kutu, je bog pašnjaka, stada i pastira Pan (grč. Πάν),³¹ prema mitologiji sin Reje i Krona, ili Hermesa i neke nimfe, koji je rođen kao nakaza s jarčevim nogama i rogovima, tijela pokrivenoga kostrijeti. On je pobuđivao strah u onima koji bi ga ugledali, pa su oni bježali u ustrašeni.³² Na našem reljefu je Pan, za razliku od Dioniza i drugih sudionika na prikazu koji plešu, prikazan kako sjedi (Sl. 6) i svira u siringi (syrinx) od nekoliko nejednakih trskih cijevi, prateći Dionizov razuzdani ples i ples njegovih pratitelja.

Štovanje istočnjačkih bogova

I kultovi bogova orijentalnoga podrijetla su među Dardance dospijeli nakon rimskoga osvojenja. Štovanje boga Serapisa nalazimo na epigrafskim spomenicima, u veoma kratkim posvetnim formulama, koji su nađeni u selu Dresnik kraj

Kline na kojemu piše samo: *SERAPI*³³, zatim u selu Llukavc i Thatë (Suvi Lukavac) kraj Istoka koji nosi posvetu *SERAPI INVICTO*³⁴ a njemu je posvećen i prije par godina otkriveni žrtveniku u selu Zllakuqan (Zlakućan) kraj Kline sa malo dužim i neuobičajenim tekstom: *MAGNO NV/MINI ET CON/SERVATORI/SERAPI/* (Sl. 7).³⁵

Za razliku od prijethodno navedenih spomenika, ova je posveta dosta duga a ime boga Serapisa nalazi se navedeno na samom kraju natpisa.

Serapis (Σέραπις) ili Sarapis (Σάραπις) bio je egipatski bog iz doba Ptolemeja I (304.-282. p. n. e.) nastao iz trgovačkih i kulturnih odnosa između Grčke i Egipta pa je kao takav utjelovljavao spoj grčko-egipatske kulture. Serapis je bio bog Sunca, plodnosti, izlječenja i liječništva a smatran je i zaštitnikom mornara.³⁶

U grčko-rimskom svijetu bog je Serapis imao zajedničke značajke Zeusove i Jupiterove, vrhovnih bogova i zaštitnika bogova i ljudi, označnice Hadove (grč. Ἅιδης), boga podzemlja, Dionizove – boga vina i vinove loze te konačno Asklepija, boga izlječenja i liječništva s jedne strane, te egipatskog boga Ozirisa s druge strane,³⁷ u nekim se krajevima Serapis i poistovjećivao sa spomenutim bogovima.³⁸

U Rimskom Carstvu otkriveno je mnoštvo epigrafskih spomenika posvećenih Serapisu, a na području nastavanu Dardancima, prije spomenika u selu Zllakuqan (Zlakućan) kraj Kline, otkriveno samo nekoliko Serapisu posvećenih spomenika, u selu Zlokućane kraj Skopja, selu Llukavc i Thatë (Suvi Lukavac) kraj Istoka te u selu Dresnik (Dresnik) kraj Kline.³⁹ Serapis na natpisima uglavnom ima pridjevke: *Deus Sanctus, Conservator* (Llukavc i Thatë-Suvi Lukavac), *Επηκοος* (Zlokućane kod Skopja), *Invictus* (Dresnik), a posveta *MAGNO NUMINI ET CONSERVATORI* nađena na spomeniku iz sela Zllakuqan (Zlakućan) kraj Kline, jedini je takav dosadanji potvrđen primjer ovakve posvete Serapisu.

Na temelju učestalosti nalaza spomenika posvećenih Serapisu i na temelju graditeljskih ostataka i druge arheološke građe, može se pret-

²⁸ Vulić 1931, 112. n. 274; Mirdita 1981, 257. n. 269; Ferri 2010, 1515.

²⁹ Mirdita 1980, 182; Mirdita 1981, 261. n. 297.

³⁰ Ferri 2008, 90-91.

³¹ Curotto 1958, 344.

³² Philip 2001, 44.

³³ Vulić 1941-48, 121. n. 265.

³⁴ Vulić 1941-48, 126. n. 279.

³⁵ Ferri 2005a, 263.

³⁶ Oakes/Gahlin 2002, 231.

³⁷ Dixon-Kennedy 1998, 277.

³⁸ Cagnat/Chapot 1917, 428.

³⁹ Ferri 1999, 44.

Sl. 7. Žrtvenik iz sela Zllakuqan (Zlakućan) kraj Kline posvećen Serapisu

postaviti da je u Scupiju moglo biti veće svetište štovanja Serapisa i drugih egipatskih bogova.⁴⁰ Najveći i najvažniji hram posvećen Serapisu, zvan Serapeion nalazio u Aleksandriji, u Egiptu, i kada je on razoren, koncem 4. stoljeća naše ere, prema naredbi cara Teodozija I (379.-395. naše ere), a na nagovor aleksandrijskoga patrijarha Theophilosa (oko 345.-412. naše ere), to je označilo i strogu zabranu i službeni kraj krivoboštva u Rimskom Carstvu.⁴¹

U pećkomu su području otkriveni i tragovi štovanja božice Izide i to upravo u selu Zllakuqan (Zlakućan) kraj Kline. Radi se, naime, o gornjemu dijelu oštećenoga žrtvenika na kojemu je natpis: *DAEAE/ISIDI/EVFRO/NIVS/VO-TVM/...* (Sl. 8). Zanimljivo je da se ovdje božica Izida spominje samo kao Dea a u ostalim djelovima Carstva ona često nosi epitet Myrionima.⁴²

Štoviše i njezin pridjevak Dea (Daeae, u dativu) napisan je u neobičnom obliku sa dvama diftonzima jedan iza drugog: Daeae umjesto Deae kako bi bilo uobičajeno.⁴³

Isis (grč. Ἴσις), Izida ili Eseta, čije ime nalazimo u različitim inačicama, bila je egipatska božica, kći Gebova (Zemlja) i Nutina (Nebo), Velika božica Majka i utjeolvljenje idealizirane žene.⁴⁴ Prema mitologiji ona je bila sestra i supruga boga Ozirisa. Liječila je ljude i bila zaštitnica bračnoga života i poljodjelstva. Vjerovalo se da je imala čarobnjačke sposobnosti pa da se ona također mogla pretvoriti u štogod bi zaželjela.⁴⁵

Zahvaljujući značajkama božice Majke, Izida se nakon nestanka krivoboštva polagano preoblikovala, poprimivši značajke Djevice Marije,⁴⁶ a smatra se da su likovni prikazi Izide s malim

⁴⁰ Dragojević-Josifovska 1982, 59. n. 19.

⁴¹ Cotterell 1997, 47.

⁴² Marić 1933, 81.

⁴³ Cagnat 1914, 422.

⁴⁴ Forty 1999, 88.

⁴⁵ Oakes/Gahlin 2002, 286.

⁴⁶ Forty 1999, 88.

Sl. 8. Žrtvenik iz sela Zllakuqan (Zlakućan) kraj Kline posvećen božici Izidi

Horusom u njezinu naručju, bile uzor umjetnicima za oblikovanje prikaza Bogorodičina lika s malim Isusom.⁴⁷

Štovanje Izidino se počelo širiti iz grada Perheta u Sjevernomu Egiptu, odakle se, poslije rimskoga osvojenja Egipta, proširilo po cijelom Rimskome Carstvu. Bilo je veoma rašireno u Iliriku, a osobito u rimskoj provinciji Dalmaciji.⁴⁸ U rimskoj Dardaniji je ovo dosada jedini otkriveni njoj posvećen epigrafski spomenik, no ipak treba reći da je u sjevernoj Dardaniji otkriveno nekoliko mramornih ulomaka njezina lika koje prikazuju Izidu s njezinim ikonografskim značajkama (kravljji rogovu na glavi, sunčani disk između njih).⁴⁹

Na temelju nalaza epigrafskih spomenika i graditeljskih ostataka, može se pretpostaviti da se u selu Zllakuqan nalazilo svetište posvećeno egipatskim božanstvima čiji su štovatelji mogli biti tuđinci-istočnjaci, možda službenici carinske službe Portorium Illyrici što je bio čest slučaj i u rimskoj provinciji Dalmaciji.⁵⁰

⁴⁷ Focus Extra 2001, 55.

⁴⁸ Selem 1997, 45-152.

⁴⁹ Mirdita 2001, 63.

⁵⁰ Selem 1997, 158.

Manjkavost dokaza o štovanju domaćih epikorskih bogova

Na temelju dosada otkrivenih arheoloških nalaza, može se zaključiti da su se tragovi štovanja predrimskih izvornih bogova, prije svega boga Andina (Deus Andinus) i božice Dardanije (Dea Dardania), ali i drugih dardanskih bogova) sačuvali uglavnom po obodu, odnosno po mjestima u unutrašnjosti dardanskog područja pa je zbog toga na pećkomu području, na kojemu se nalazila velika prethistorijska dardanska gradina poslije rimsko naselje u rangu municipija, i nekoliko vojnih postaja do sada nisu nađeni dokazi o štovanju mjesnih božanstava za vrijeme rimske vladavine.

Nalaz grobova dardanskoga prinčevskog para, iz 6. stoljeća prije naše ere, u Pečkoj Banji (Banja e Pejës) govori o postojanju dardanske razvijene društvene ustanove, u kojoj je bez ikakve dvojbe štovani domaći izvorni bogovi.

Tragovi jednobožačkih vjera

Dosadašnji nalazi epigrafske i druge arheološke građe na dardanskomu području potvrdili su nazočnost Rimljana, Grka, Kelta, Gota i Egipćana u prapovijesti i antici i tragove različitih nezna-božičkih vjerovanja, nu, u posljednje doba na pećkomu su području otkriveni dokazi o drugim narodima i njihovim specifičnim religioznim vjerovanjima.

Jedan od tih dokaza je kamena ploča s likovnim prikazom u reljefu, ugrađena, kao spolia u jedan od obrambenih zidova, koji od srednjeg vijeka opasuju crkveni kompleks Pečke Patrijaršije a u međuvremenu su dograšivani i obnavljani.

Radi se o ploči dimenzija: 57 x 40 cm, čija se debljina ne može provjeriti, budući da se ploča nalazi ugrađena u zid na visini od skoro 5 m.

U polju ploče, profiliranom prema rimskim umjetničkim mjerilima, je prikazano 6 likova u plitkom reljefu: dvaju zimzelenih stabala (sa svake strane po jedno), između kojih je okrugli medaljon, u kojemu je šestokraka zvijezda ili heksagram, a u donjem su redu, ispod njih tri ribe (Sl. 9).

Zimzeleno četinjačko stablo (u našem primjerku možda čempres) je u kulturama mnogih naroda smatrano svetim drvom a kod Grka i Rimljana četinjače su povezivane sa štovanjem

Sl. 9. Ploča sa judeo-kršćanskim značajkama uzidana u obrambeni zid Pečke Patrijaršije

bogova podzemlja, osobito sa štovanjem gospodara podzemnoga svijeta- Plutona ili Hada (grč. Διὸς, lat. Dis Pater). U antičkomu svijetu čempres je označavao besmrtnost i uskrsnuće,⁵¹ a u ranom je kršćanstvu bio znak vječnoga života. Četinjače su smatrane simbolom smrti i žalosti, ali se u nekim istočnjačkim kulturama smatrane a i danas se smatraju i znakom dugoga života i postojanosti.⁵²

Zvijezda šesterokraka koja je upisana u medaljonu ima promjer od 16 cm i sastavljena je od dvaju međusobno suprostavljenih i prepletenih trokutova. Budući da se nalazi u okruglom medaljonu, prema obliku je veoma slična sa jednim ovakvim znakom isklesanim na drevnim obrambenim zidovima u Jeruzalemu⁵³ i sa zvijezdom šesterokrakom otkrivenom na antičkomu nalazi-

štu zvanom „Tregu i čifutëve“ (Židovska tržnica), u gradu Elbasanu u Albaniji.⁵⁴

Prizor dvaju suprostavljenih trokutova, koji u sredini čine zajedničko osmostrano središte poznat je kao „Salamunov pečat“, „Davidova zvijezda“ i kao „Magen David“, „Mogein Dovid“ ili „Mogen Dovid“, odnosno Davidov štit koji je jedan od najvažnijih i najraširenijih znakova židovskih i judaizma i koji u židovskome bogoslužju ukazuje na Boga kao Davidova zaštitnika.⁵⁵ Inače je zvijezda šesterokraka, odnosno *Magen David*, u srednjovjekovnim arapskim izvorima, bila poznata kao „Salamunov, odnosno Sulejmanov pečat“⁵⁶ pa su taj naziv prihvatili i mnogi Židovi. Smatra se da taj naziv nastao po tome jer je zvijezda šesterokraka bila na Salamunovu prstenu koji se spominje u Talmudu kao obrambeni

⁵¹ Chevalier/Gheerbrant 1983, 85-86.

⁵² O'Connell/Airey 2009, 219.

⁵³ Kochav 2000, 90.

⁵⁴ Sarney 1992; Sarney 2008, 110.

⁵⁵ Newman/Sivan 1980.

⁵⁶ Glassé 2006, 537-538.

znak protiv zlih duhova, premda se ne spominje točno vrijeme nastanka toga znaka.⁵⁷

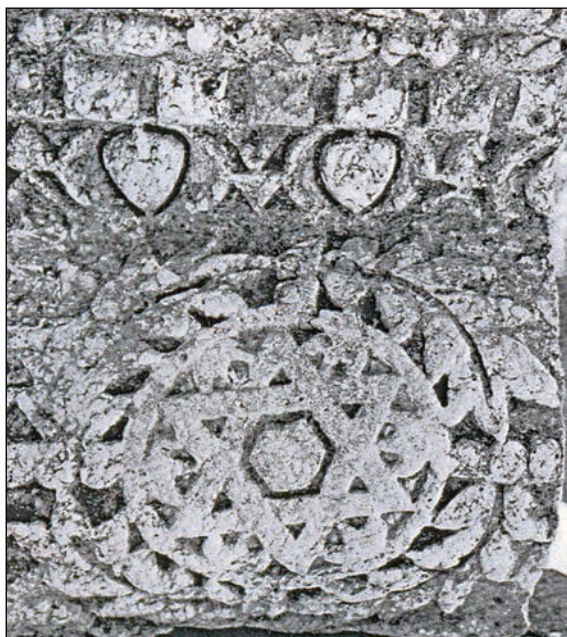
Kao najranije posvjedočeni *Magen David* mogla bi biti zvijezda šesterokraka uklesana na ukrasnom vijencu sinagoge iz 2. stoljeća naše ere, u mjestu Capernaumu u Izraelu (Sl. 10).⁵⁸

Arheološki nalazi potvrđuju da se zvijezda šesterokraka nalazila u židovskim hramovima i u njihovim svetim mjestima, dok se je u ranokršćanskomu razdoblju mogla naći i u crkvama.⁵⁹ Drugi važni židovski temeljni znak je bio i jeste *menora* (svijećnjak sa 7 ili 9 svijeća), koji je upućivao na božansko svjetlo i samoga Boga u Hramu u Jeruzalemu, koji su uništili Rimljani.⁶⁰

Prema židovskoj mitologiji jedan od zvijezdinih trokutova predstavljao je Judino pleme, a drugi je trokut utjelovljavao Benjaminovo pleme. Postoje i mišljenja prema kojima 12 točaka (3 vanjske i 3 unutarnje na svakom trokutu) predstavljaju 12 židovskih plemena. Ove su postavke u bogoslužnomu smislu zanimljive. Čini se da su one više temelje na mitološko-biblijskim a veoma malo na povijesnim činjenicama. Smatra se da je zvijezda šesterokraka u vezi s čarobnjaštvom koje se koristilo u ranokršćanskim obredima, odnosno da je bila dijelom judeo-kršćanske magije.⁶¹

Ispod središnjega prizora „*Magen Davida*“ na ploči se nalaze tri ribe s glavama okrenutima na lijevu stranu.

Riba je u starožidovskoj predaji utjelovljavala istinu i vjernost a u kršćanstvu je riba bila prvi Kristov znak,⁶² da bi se križ kao kršćanski znak prihvatio dosta poslije, odnosno istom na Nikejskom saboru 325. godine naše ere,⁶³ a riba je u ranokršćanskim katakombama predstavljala Isusa Krista.⁶⁴ Broj uklesanih riba na našoj ploči mogao bi se objasniti kao broj tri koji upućuje na rađanje, život i smrt ili na prošlost, sadašnjost i budućnost kao i na um, tijelo i dušu ili nebo, zemlju i čovječanstvo.⁶⁵ U kršćanskom je učenju

Sl. 10. *Magen David* sa ukrasnog vijenca u mjestu Capernaumu u Izraelu

temeljna značajka broja tri da upućuje na Sveto Trojstvo (Otac, Sin i Duh Sveti).⁶⁶

U ikonografskomu smislu ploča sadrži 6 simetrično predstavljenih likova sa židovskim „*Magen Davidom*“ u središtu, a u tipološkomu se smislu odlikuje rimskim, judaističkim i ranokršćanskim označnicama, odnosno ona je preplet znakovlja različitih kultura i vjera gdje preovladavaju judeo-kršćanske sastavnice.

Mučenja i progoni Židova započeli su u 6. stoljeću prije naše ere, a prema svjedočanstvu Josipa Flavija (oko 37. – oko 100. g. n. e.) progoni su se pojačali osobito u doba cara Vespaziana, nakon razaranja Jeruzalema, osvojenja Masade godine 73. i sloma židovske države, 70. godine naše ere⁶⁷ nakon čega su se Židovi raselili po svijetu. Prema Strabonovu (oko 63. p. n. e – oko 24. n. e.) svjedočanstvu u prvomu stoljeću naše ere „teško da bi se na svijetu našlo mjesto gdje nije bilo židova“.⁶⁸ U Ilirik i u rimsku Dardaniju Židovi su počeli dolaziti s rimskom vojskom s Istoka kao robovi, obrtnici, umjetnici, bankari, trgovci i slično.

Mješavina judeo-kršćanskih čimbenika, koje nalazimo zajedno na ploči iz Peći može biti po-

⁵⁷ Encyclopedia Judaica 1971, 687-688.

⁵⁸ Encyclopedia Judaica 1971, 687.

⁵⁹ Đakovac/Bigović 2006, 148.

⁶⁰ Narkis 1978, 137; Koš 1999, 119.

⁶¹ Encyclopedia Judaica. 1971, 688.

⁶² O'Connell/Airey 2009, 223.

⁶³ Chevalier/Gheerbrant 1983, 309.

⁶⁴ Chevalier/Gheerbrant 1983, 557-559.

⁶⁵ O'Connell/Airey 2009, 104. 112.

⁶⁶ O'Connell/Airey 2009, 246.

⁶⁷ Les Livre 2004, 139-140.

⁶⁸ Imamović 1977, 288.

Sl. 11. Tragovi graditeljstva (hrama egipatskim božanstvima?) nađeni u selu Zllakučan (Zlakučan) kraj Kline

Sl. 12. Ostaci antičkog zdenca ozidanog kamenim pločama iz sela Zllakučan (Zlakučan) kraj Kline

sljedica da je s nastankomom kršćanstva, koje je na početku smatrano nastavkom i nasljednikom judaizma,⁶⁹ jedan dio Židova prihvatio Kristov nauk, držeći da je njegovo poslanje predstavljalo novi savez između Boga (*JHVH, Adonaj*)⁷⁰ i Židova, tim prije znajući da su Isus Krist kao i svi apostoli bili Židovi,⁷¹ i to kada su i same kršćane proganjali Rimljani.

Treba reći da su približno u to doba u Ulpiani nedaleko od Prištine posvjedočeni i prvi kršćanski mučenici u Dardaniji Flor i Lavr,⁷² ali su otkriveni i drugi tragovi ranoga kršćanstva u rimskoj Dardaniji.⁷³

Što se tiče namjene spomenute ploče, jedna od mogućnosti bi mogla biti da je ona bila dio jedne grobnice odnosno osuarija, budući da su Židovi u antici često skupljali i čuvali kosti svojih pokojnih sunarodnjaka u posude od kamena na koje su uklesavali svoje vjerske znakove, i da je ploča bila isklesana u mjesnoj kamenoklesarskoj radionici. Ovu mogućnost potkrjepljuje i to da su u sastavu antičkoga nalazišta u Peći, koje je obuhvaćalo više hektara, osim gospodarskoga dijela (gdje su otkriveni ostatci četiriju spremnica hrane *horreae*), ostataka stambenoga graditeljstva i nekrolpole, otkriveni i ostatci kamenoklesarske radionice iz rimskoga doba⁷⁴ u kojoj je bez sum-

nje izrađena ova ploča ali i drugi naprijed spomenuti spomenici.

Ploča sa judeo-kršćanskim znacima govori o dosta ranoj nazočnosti judaizma i ranoga kršćanstva na području Peći (Pejë), odnosno u rimskoj Dardaniji te početku širenja jednobožaćkih vjerovanja na ovom području.

Dok se kršćanstvo u Iliriku (osobito u primorskim djelovima) počelo širiti već u 1. stoljeću naše ere, sporadični tragovi ranoga kršćanstva na području rimske Dardanije pojavljuju se od 2 stoljeća naše ere ali istom od 4. stoljeća postoje epigrafski i graditeljski dokazi o ranomu kršćanstvu na području bivšega Dardanskoga Kraljevstva,⁷⁵ prije svega na području Ulpiane⁷⁶ kraj Prištine (Prishtinë) i Naissusa⁷⁷ (današnji Niš).

Na pečkomu području tragovi ranoga kršćanstva su otkriveni na antičkom nalazištu u Peći (Pejë) prilikom gradnje Tvornice šećera, u selu Banjicë (Banjica) blizu mosta na rijeci Drin (Drini i Bardhë), u selima Cerlolez (Cerkolez) i Syri-ganë (Suhogrlo) kraj Istoka (tragovi 14 crkava), pa u selima Bučan (Bučan), Pishtan (Pištan), Kruševë (Kruševo), Lubeniq (Ljubenić), Raushiq (Raušić) u temeljima crkava Pečke Patrijaršije, i blizu Manastira Visoki Dečani kao i na nekoliko drugih mjesta koja, nažalost, nisu istražena.

⁶⁹ Enciklopedia Larousse 1967, 515.

⁷⁰ Bowker 2006, 112-113.

⁷¹ Quinn 2005, 110.

⁷² Mijović 1964, 339-353.

⁷³ Ferri 2007, 259-266; Petrović 1979, 92-95. 106.

⁷⁴ Mócsy 1970,82; Ferri 2009, 203-212.

⁷⁵ Krasniqi 1997, 64-70.

⁷⁶ Mirdita 1981.

⁷⁷ Petrović 1979, 92. 106.

Na temelju broja i učestalosti nalaza zavjetnih spomenika, može se pretpostaviti da je u antici na području današnje Peći (Pejë) postojalo nekoliko hramova ili svetišta posvećenih vrhovnom rimskom bogu Jupiteru a isto tako je moguće postojanje makar jednoga svetišta boga Merkura, u selima Staradran (Staradrane) ili Kosh (Koš). Ima dosta pokazatelja koji upućuju na postojanje hrama egipatskim bogovima u selu Zllakuqan (Zlakućan). Imajući u vidu činjenicu da su u selu Zallakuqan (Zlakućan), osim dvaju žrtvenika posvećenih egipatskim bogovima, otkriveni i tragovi graditeljstva (Sl. 11) i velikoga, kamenim pločama ozidanoga zdenca (Sl. 12) postoji mogućnost da je na tom mjestu postojao Izidin i Serapisov hram a možda i drugih egipatskih bogova.

Nalaz žrtvenika bogovima zdravlja i izlječenja Eskulapa-Asklepija, Higije i Telesfora kao i činjenica da se u okolini Peći (Pejë) i danas koriste izvori mineralne-termalne vode govore o mogućnosti postojanja nekoga hrama bogova iscjelitelja u kojemu su stanovnici antičkoga naselja u Peći (Pejë) tražili pomoć za različite bolesti, prije svega reumatske ali i za oporavak nakon lomova kostiju.

Svi spomenuti nalazi: spomenici rimskim, grčkim i istočnjačkim antičkim bogovima, ploča sa judeo-kršćanskim značajkama i graditeljski ostatci ranokršćanskih crkava govore o štovanju antičkih bogova ali i o pojavi i širenju judaizma i ranoga kršćanstva na ovom području.

Podjelom Rimskoga Carstva, 395. godine naše ere,⁷⁸ ova su područja potpala pod vlast Istočnoga Rimskoga Carstva, a crkvenim raskolom, 1054. godine, su postali dio Ortodoksnе Crkve sve do 1077. godine, kada je sporazumom rimskoga pape Grgura VII i dukljanskoga kralja Mihaila (oko 1050. – oko 1082.) dogovoreno slobodno propovijedanje katoličanstva i kada je osnovana Barska biskupija (povezana s Rimom preko Dubrovnika), koja je zamijenila dotadanju Dračku Mitropoliju i kada se katoličanstvo počelo slobodno širiti po današnjoj Sjevernoj Albaniji i na Kosovu.⁷⁹

Početakom 16. stoljeća Peć (Pejë) je potpala pod tursku vlast⁸⁰, kada se počeo širiti islam, što je dovršilo mozaik religioznih vjerovanja stanovnika ovih krajeva u proteklim stoljećima.

⁷⁸ Cunliffe 1978, 300.

⁷⁹ Krasniqi 1997, 78.

⁸⁰ Rizaj 1982.

Cults and religious beliefs in antiquity in the Pec (Pejë) area in Kosovo

Ancient settlement in the vicinity of the present city of Pec (Pejë) in Kosovo was established as a Dardanian hill top settlement by the riverbanks of Lumi and Bardhë (Ljumi and Bard), and after the Roman conquest it have been turned to the settlement in the status of Roman municipium.

In the end of the Old Era, after the conquest of Dardanian Kingdom, this settlement became a part of the roman province of Moesia, and after its division belonged to the Province of Moesia Superior.

Coming to this region Romans brought also new religious beliefs so the indigenous population of Dardanians with devotion to their local gods started to accept the devotion of gods of the Roman Pantheon: Jupiter (in Peć-Pejë and in villages Dresnik-Dresnik and Veriq-Verić), Mercury (in the villages Staradran-Stradrane and Kosh-Koš), greek gods: Asclepius, Hygeia and Telesphorus (in Peć-Pejë) and Dionysus and Pan (in Vrellë-Vrelo village) and oriental gods: Serapis (in villages Dresnik-Dresnik, Llukavc i Thatë-Suvi Lukavac i Zllakuqan-Zlakućan) and Isis (Zllakuqan-Zlakućan). Lack of traces for the genuine devotion to local Dardanian gods could be explained by the fact that all epigraphic and other finds of Roman Dardania have been discovered in the peripheral parts of the region, in small settlements. Roman settlement in Peć-Pejë (in prehistory Dardanian hill top settlement – gradina, and after the roman conquest – Roman municipium) was placed closed to important roads where foreign influences were much stronger of those in secluded areas.

Except traces of devotion to Roman, Greek and oriental gods, in this area were found traces of devotion to early monotheistic religions, precisely Judeo-Christianity (in the city of Pec-Pejë), and early Christianity (in villages Cerkolez-Cerkolez, Syriganë-Suhogro, Banjicë-Banjica, Bučan-Bučan, Pishtan-Pištan, Krushevë-Krušev, Lubeniq-Ljubenić and in the foundations of the churches of Pec (Pejë) Patriarchy, close to Dečani Monastery and in other sites).

Based on the remains of the epigraphic monuments and fragments of architecture it can be presumed that within the city and it surrounding existed temples and shrines devoted to the Roman gods Jupiter and Mercury, Greek gods of health and healing, Egyptian gods Serapis and Isis and other oriental gods. Also, foundations of the early Christian churches were discovered. All of this complete the picture of religious beliefs of the inhabitants of roman settle-

ment in the area of present city of Pec (Pejë) and its vicinity in the first five centuries of our era.

Literatura

Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do ranog srednjeg veka, Katalog, Beograd 1995.

Bowker, J. 2006, World Religions, The Great faiths Explored & Explained, A Dorling Kindersley Book 2006.

Cagnat, R. 1914, Cours d'épigraphie latine, Paris 1914.

Cagnat, R. / Chapot, V. 1917, Manuel d'Archéologie romaine I, Paris 1917.

Chevalier, J. / Gheerbrant, A. 1983, Rječnik simbola, mitovi, sni, običaji, geste, likovi, boje, Nakladni Zavod MH Zagreb 1983.

Colonna, B. 2003, Dizionario mitologico, Divinità, eroine, ed eroi, re e regine, satire e ninfe, muse, giganti, mostri, oracoli e sibille..., Rusconi Libri, Roma 2003.

Cotterell, A. 1997, A Dictionary of World Mythology, Oxford 1997.

Cumont, F. 1942, Recherches sur le symbolisme funéraire, Paris 1942.

Cunliffe, B. 1978, Rome and her Empire, A McGraw-Hill co-publication, New York 1978.

Curotto, E. 1958, Dizionario della mitologia universale, Società Editrice Internazionale, Genova, Milano, Padova, Napoli, Bari, Catania, Palermo 1958.

Čerškov, E. 1969, Rimljani na Kosovu i Metohiji, Beograd 1969.

De Ruggiero, E. 1924-1946, Dizionario epigrafico di antichità romane, vol. 4/1, Istituto italiano per la storia antica, Roma 1924-1946.

Dixon-Kennedy, M. 1998, Encyclopedia of greco-roman mythology, Santa Barbara, California 1998.

Dragojević-Josifovska, B. 1982, IMS, Scupi et la region de Kumanovo, vol. 6, Beograd 1982.

Đakovac A. - Bigović, R. 2006, Rečnik hrišćanstva, judaizma i islama, Beograd 2006.

Encyclopaedia Judaica 1971, vol. 11 Lek-Mil, Keter Publishing House, First Edition, Jerusalem 1971.

Enciklopedia Larousse 1967, Opšta enciklopedia Larousse, tom 1, Beograd 1967.

Ferri, N. 1999, Besime dhe kulte në Dardaninë parakrishtere, Dardania Sacra, vol. 1, Prishtinë 1999.

Ferri, N. 2001, Monumentet ushtarake të periudhës romake në Mezi të Epërme, Dukagjini Pejë 2001.

Ferri, N. 2005a, Two votive altars dedicated to Egyptian divinities discovered in Zllakuqani close to Peja in Kosova, u Illyrica antiqua, Ob honorem Duje Rendić-Miočević, Radovi Međunarodnog skupa

o problemima antike arheologije, Zagreb 6-8. 11. 2003, Zagreb 2005, 263-268

Ferri, N. 2005b, Gjurmet epigrafike të nderimit të hyjit Merkur në Dardani, Gjurmime Albanologjike, Serbia e Shkencave Historike 35, Instituti Albanologjik Prishtinë 2005, 377-384.

Ferri, N. 2007, Ferri N., Rajoni i Istogu gjatë shekujve, Buletini i Fakultetit Filozofik. Prishtinë 27-28/1997-1998, Prishtinë 2007.

Ferri, N. 2008, Glazba, glazbala i kultovi u vezi s glazbom tijekom prapovijesti i antike na području današnjeg Kosova, Histria Antiqua, Časopis Međunarodnog Istraživačkog Centra za Arheologiju, vol. 16, Pula 2008, 89-95.

Ferri, N. 2009, Antičko naselje u Peći-Ptolomejev Siparuntum, Histria Antiqua, Časopis Međunarodnog Istraživačkog Centra za Arheologiju, Pula 2009, 203-212.

Ferri, N. 2010, Shëndeti, mjekësia dhe kultet e hyjnice shëruese në Dardaninë romake, 2. Ululararsi Balkanlardi Sosyial Bilimler Kongresi, Köprü-Çupri-Çuprija, Önemli tarihler, Prizren 30 mayis-06 haziran 2010, 1513-1520.

Focus Extra 2001, La forza delle religioni, Focus Extra, numero speciale 5, Mondadori Editore, Milano 2001.

Forty, J. 1999, Mythology, A visual encyclopedia, London 1999.

Glassé, C. 2006, Enciklopedia Islama, Libris d. o. o. Sarajevo 2006.

Imamović, E. 1977, Antički kultovi u Bosni i Hercegovini, Biblioteka Kulturno Nasljeđe, Veselin Masleša Sarajevo 1977.

Kochav, S. 2000, Izrael, Biblioteka Velike civilizacije, Mozaik znanja Zagreb 2000.

Koš, J. 1999, Alef Bet židovstva, Pogled u krug židovske povijesti, religije i običaja, Zagreb 1999.

Krasniqi, M. 1997, Aspekte mitologjike, besime e bestytni. Mythological aspects, beliefs and superstitions, SHB Rilindja Prishtinë 1997.

Le Livre Religions des Hommes de tous les temps, Gallimard Paris 2004.

Marić, R. 1933, Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd 1933.

Mijović, P. 1964, Flor i Lavr-neimari i kamenoresci iz Ulpiane, Buletini i Muzeut të Kosovës. Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 7-8, Prishtinë 1964, 339-353.

Millar, F. 1981, The Roman Empire and its Neighbours, 2d ed., London 1981.

Mirdita, Z. 1980, Novitates epigraphicae e Dardania collectae, Arheološki Vestnik 31, Ljubljana 1980, 189-201.

- Mirdita, Z.* 1981, Antroponimia e Dardanisë në kohën romake, SHB Rilindja Prishtinë 1981.
- Mirdita, Z.* 2001, Religjioni dhe kultet e dardanëve dhe Dardanisë në antikë, Unija Zajednica Albanaca u Republici Hrvatskoj, Zagreb 2001.
- Mócsy, A.* 1970, Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior, Budapest. 1970
- Narkiss, M.* 1978, Picture History of Jewish civilization, Massada Publishers Ltd. , Izrael 1978.
- Newman, J. / Sivan, G.* 1980 , Judaism A-Z, Illustrated Lexicon of Terms&Concepts, Jerusalem 1980
- Oakes, L. / Gahlin, L.* 2002, Ancient Egypt, Hermes House, London 2002.
- O'Connell, M. / Airey, R.* 2009, The complete Encyclopedia of Signs&Simbol, Hermes House 2009.
- Palavestra, A.* 1984, *Kneževski grobovi* starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu, Beograd 1984.
- Patsch, K.* 2004, Ilirët. Përkthyer nga *Karl Gurakuqi, Uegen*. Tiranë 2004 (Reprint originala iz 1923: Ilirët [Texte imprimé] / prej Hofrat Dr. Karl Patsch,... ; përkthyer prej Karl Gurakuqit. Tiranë Shypshkroja "Nikaj" 1923).
- Petrović, P.* 1979, Inscriptions de la Mesie Superieure, vol. 4, Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Beograd 1979.
- Petrović, V. P.* 2006, Pre-Roman and Roman Dardania historical and geographical considerations, Balcanica 37, Beograd 2006,7-23.
- Philip, N.* 2001, Annotated Myths&Legends, A Dorling Kindersley Book, New York, Sidney, Moscow 2001.
- Quinn, P.* 2005, Philosophy of Religion A-Z, Edinburgh University Press, Edinburgh 2005.
- Rizaj, S.* 1982, Kosova gjatë shekujve XV, XVI dhe XVII: administrimi, ekonomia, shoqëria dhe lëvizja popullore, Prishtinë 1982.
- Sarney, H.* 1992, The Yews of Albania, Brunswick Press 1992.
- Sarney, H.* 2008, Spas u Albaniji, Zagreb 2008.
- Schmidt, J.* 2004, Roman Mythology, Grange Books, Rochester 2004.
- Selem, P.* 1997, Izidin trag, egipatski spomenici u rimskom Iliriku, Split 1997.
- Srejić, D. / Cermanović-Kuzmanović, A.* 1996, Leksikon religija i mitova drevne Evrope, Beograd 1996.
- Stipčević, A.* 1967, Ilirët, SHB Rilindja Prishtinë 1967.
- Vulić, N.* 1931, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srpske Kraljevske Akademije 71, Beograd 1931.
- Vulić, N.* 1933, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srpske Kraljevske Akademije 75, Beograd 1933.
- Vulić, N.* 1941-1948, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srpske Akademije Nauka 98, Beograd 1941-1948.